

El frontal de Sant Martí de Puigbò, executat al taller de Ripoll (s. XII)

Sant Martí i el romànic gironí

Joan Fort

Amb motiu de la celebració del 1.150è aniversari de l'església de Sant Martí de Campmajor, avui coneguda com Santa Quitèria, celebrat el novembre de l'any passat, vaig estudiar les esglésies de la diòcesi de Girona dedicades a aquest sant, i em vaig trobar que n'hi havia 63, totes d'origen romànic o preromànic, si bé moltes han estat reformades o modificades posteriorment.

Si s'analitza per comarques, l'Alt Empordà és la que en té més (21), la segueixen la Garrotxa amb 12, el Gironès amb 11 i el Ripollès amb 9 (ara 7 són al bisbat de Vic i 2 al d'Urgell), i amb menor nombre hi ha el Baix Empordà amb 7, el Pla de l'Estany i a la Selva amb 6 (4 del bisbat de Girona i 2 del de Vic) i la Cerdanya amb 2 (que pertanyen al bisbat d'Urgell). Al Maresme només hi ha la d'Arenys de Munt que pertanyi al bisbat de Girona.

Ja fa 30 anys que Enric Moreu i Rey va llegir la seva tesi doctoral, que va deixar inèdita, sobre la devoció a sant Martí a Cata-

lunya. Ell diu que la diòcesi de Girona, i en general tota la Catalunya Vella, és la que té més esglésies dedicades a aquest sant, i ho atribueix als ordes religiosos, especialment als benedictins, que van fer seves les seves virtuts i li van dedicar alguns monestirs i moltes esglésies a la vora dels camins.

Amb la publicació de tots els volums de la *Catalunya Romànica* de les comarques gironines, excepte la Cerdanya, ja podem conèixer molts més detalls de la seva història i característiques, amb acurades descripcions que en alguns casos seguiré al peu de la lletra.

Si bé alguna ja es podria remuntar al període paleocristià o visigòtic, com les de la Mota o Sant Martí d'Empúries, les primeres documentades són anteriors al període en què les seves restes van viatjar per França (853-871), i són les de les Escaules (construïda entre el 814 i el 840 i destruïda durant l'esclat de la Guerra Civil, si bé va deixar el nom a la parròquia actual); Sant Martí d'Empúries, on el 842 es va fer un important judici i que va ser consagrada de nou el 926, tal com recorden una làpida conservada a la

façana i diverses ares; i Sant Martí de Campmajor, fundada cap al 844 per l'abat Elies de Banyoles, i de la qual avui només es conserven alguns elements romànics, com l'absis, la porta, el campanar i el forrellat.

Les de Masarac, Baussitges, Vallma-la, Romanyà i Castellar de la Selva conserven elements destacables de la primitiva església preromànica, com són els absis carrats i els arcs de ferradura.

Tanmateix, les de Romanyà, el Forn del Vidre i Queixàs marquen el pas cap a les formes romàniques.

La de Romanyà té una planta de creu grega, amb les voltes de l'absis, del costat meridional del transepte i dels dos trams de la nau de canó lleugerament ultrapassades, com els quatre arcs del creuer, mentre que les finestres de la capçalera i del migdia del transepte són ja de doble esqueixada. Sobre l'ala septentrional del creuer es va construir, el segle XI, la torre campanar, de base quadrada, amb un pis d'obertures geminades d'arcs de mig punt dividides per columnetes i capitells trapezials que li confereixen una gràcia especial.

La del Forn del Vidre té una capçalera trilobada, i tant l'absis central com els arcs triomfals i de les absidioles i la volta de la nau són de forma semicircular lleugerament ultrapassada. La porta de migdia consta d'un sol arc de mig punt que descansa sobre uns muntants avançats o unes banquetes marcades.

La de Queixàs també té l'absis de planta ultrapassada i una peça de planta circular amb cúpula al costat nord de l'absis, a l'interior de la sacristia.

Joan Badia es pregunta en el segon cas si es podria tractar d'una *cella memoriae* i en el darrer la compara amb el *martyrium* de Santa Maria de Sorba, al Berguedà.

Els absis

Aquest és un dels elements més distintius de les esglésies romàniques. D'entre els que es conserven es poden destacar els que segueixen.

El de Surroca té tres grups de 4 arcuacions llombardes, com el de Sant Andreu de Pedrinyà, i tres senzilles finestres de doble escaixada, tot en petits carreus, com correspon al primer romànic; mentre que el de Vilallonga de Ter té tot un fris seguit d'arcs llombards

sostinguts per mènsules sense cap decoració i al damunt un fris de dents de serra que també es repeteix a l'interior, i es completa amb una finestra central decorada amb unes senzilles petxines, tot obrat en grossos carreus. Aquesta església tenia dues absidioles més, però la de migdia fou suprimida per fer-hi la sagristia i la de tramuntana inclosa en una petita habitació, quan el temple fou profundament modificat i passà a tenir una sola nau amb capelles laterals més baixes.

El de Maçanet de Cabrenys també té a l'exterior les dents de serra i un fris seguit d'arcs llombards sostinguts per mènsules, algunes llises i d'altres amb motius geomètrics en relleu, decoració semblant a la de Santa Maria d'Agullana i de Custoja, mentre que a l'interior, tant al de Maçanet com al de la Vajol la volta arrenca d'una cornisa de bocell, la qual crea un guardapols a l'extradós de la finestra del fons.

El de Toralles té la cornisa exterior sustentada per mènsules, igual que els de Solamal i Sant Martí Sesserres, i la volta ja és apuntada, com el de Sant Martí Vell de Santa Pau, tots quatre de grans carreus, com la majoria de les esglésies romàniques de la Garrotxa.

En les obres de restauració que s'estan fent a Sant Martí de Capsec, actualment amb dos absis, ha aparegut una estructura anterior amb una forma trilobulada, i en el conjunt molt malmès de Sant Martí de Puigbò també apareix un segon absis en el mur de tramuntana.

Moltes de les esglésies han estat

sobrealçades, fet que ha fet que tant la nau com l'absis ara presentin una forma apuntada o aixecada.

Les façanes i les portes

Aquest és un altre element important a les esglésies romàniques. En el cas de les dedicades a sant Martí destaquen per la decoració escultòrica les de Pau, Maçanet de Cabrenys i Cassà de la Selva.

El mur de la façana ponentina de Sant Martí de Pau resta emmarcat per uns ressals verticals, angulars, a cada extrem; la cornisa assenyala els vessants del frontó; hi ha també un sòcol que ressalta. La porta d'entrada és situada al centre, precedida per quatre graons de pedra. És de cinc arcades de mig punt en gradació, amb una llinda i un timpà llisos. Tenia dues columnes amb capitells a cada costat. Aquests capitells combinen les formes vegetals amb les animals. Una motllura incorporada divideix horitzontalment la façana; des dels ressals angulars esmentats continua, seguida, tot al llarg del mur i també damunt els capitells i la llinda del portal.

Damunt de la porta hi ha un finestral de doble biaix, amb el vessant extern degradat per un doble arc de mig punt.

Com les altres portades de la mateixa regió, la porta de Pau deu respondre també a l'expansió dels tallers d'escultura rossellonesos, expansió que hom creu que es produí vers l'any 1168, i no és impossible que els capi-

Interior de Sant Martí de Romanyà.

Pany i forrellat de Sant Martí de Maçanet.

Porta de Sant Martí de Pau.

tells interiors responguin a una probable influència del pas per l'Empordà del gran artista medieval anònim conegut amb el nom de Mestre de Cabestany.

La porta de migdia de Maçanet té quatre arcs en gradació, llinda i timpà. Una petita cornisa de secció quadrada marca el punt d'arrencada dels arcs i els completa amb una altra, que forma una arquivolta exterior a manera de guardapols amb un motiu escacat. La quarta arcada mostra una senzilla ornamentació amb boles, fruites, elements vegetals i un parell de figures humanes molt esquemàtiques.

La porta de Cassà de la Selva presentava elements esculpits, actualment dispersos per diversos punts de la població. Segons la seva situació, cal ordenar els elements entre els que omplen els murs del campanar, destacant-se algun capitell i algunes restes de dovelles i altres fragments; el segon bloc és el constituït a la rectoria: impostes, capitells i, sobretot, dovelles d'arquivolta; finalment, en una casa particular, ca n'Almeda, hi ha dos fragments esculpits que presenten figuració, mentre que en una altra hi ha restes d'un cap.

El conjunt estaria format per cinc arcs en degradació decorats amb motius geomètrics i vegetals diversos, capitells, llinda i timpà amb la *Maïestas Domini*, datables del principi del segle XIII.

La façana principal de Corsavell, orientada a ponent, és dividida en dues parts per una franja horitzontal motllu-

rada. A la inferior hi ha el portal d'accés al temple; aquest és compost per tres arcs de gradació emmarcats per un guardapols que l'envolta. La part superior ha estat concebuda com un frontó, és a dir, és delimitada per dues motlures que formen un angle en ajuntar-se al vèrtex del pinyó, i és centrada per una finestra formada per dos arcs en gradació i protegida també per un guardapols. El conjunt de la façana és coronat per un campanar d'espadanya compost de dos arcs de mig punt i cobert per una teulada de doble vessant.

La de Dosquers és semblant. La porta és formada per quatre arcs en gradació, llinda i timpà, com la de Sant Martí Vell de Santa Pau. El frontis, definit per una motlura que assenyalava els vessants de la coberta original, és coronat per un campanar de torre, originat a partir d'una espadanya anterior. Sobre la porta hi ha una finestra amb tres arcs en gradació. Façanes molt semblants les trobem a Sant Andreu de Serinyà i Sant Pere d'Albanyà.

La façana de Sant Martí del Far, a més de la porta amb tres arcs en degradació, llinda i timpà, té una finestra central d'arc de mig punt, de doble esqueixada, l'externa doble i en degradació. El seu arc exterior és decorat amb un tema de dents de serra, entre dues arquivoltes adovellades. La inferior mostra dues rosetes, una pinya, una altra fruita i una fullada palmada.

Les portes de Queixàs, i Vilarig, també a ponent, tenen 3 arcs en degra-

dació, llinda i timpà, només que la primera té al guardapols diversos motius geomètrics, una pinya, una altra fruita, un cap i unes flors, i a l'arc del timpà té tres semisferes, i un relleu cilíndric amb incisions en forma d'espiga.

Les portes de Campmajor, Capsec, Solamal i Surroca són d'un sol arc fet amb grans dovelles, i protegit en aquest darrer cas per un guardapols.

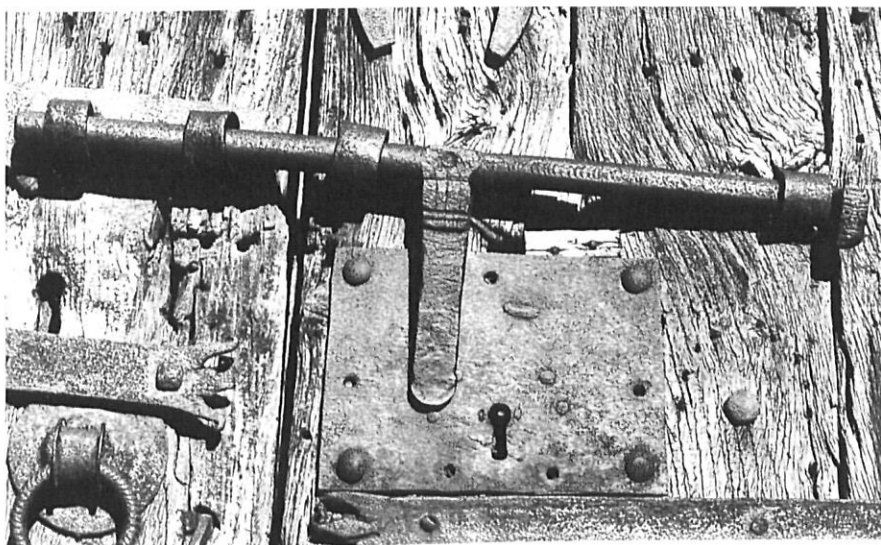
Les portes ferrades

Aquest és un aspecte de l'art romànic que fins ara ha estat molt poc estudiat, i que a partir de la publicació de la *Catalunya Romànica* podem conèixer una mica millor.

Precisament les comarques gironines són la zona més rica en aquest aspecte, i les portes de les esglésies dedicades a sant Martí en són una mostra excel·lent.

La seva cronologia és difícil de precisar, com els autors dels articles repeteixen insistentment, però observades en el seu conjunt ofereixen una coherència que no presenta gaires dubtes, per la seva semblança i pels claus que les sustenten, que solen ser de cabota esfèrica o tronco-piramidal allargada.

El que sí pot passar és que a vegades la porta sigui posterior, com queda clar quan hi ha la data: és el cas de Sant Esteve de Llanars (1694), Sant Sadurní de Vilavenut (1654) i algunes altres, i també d'alguns dels panys i forrellats.

Forrellat de Sant Martí de Campmajor.

Cal recordar que des del segle X s'esmenten algunes fàbregues o ferries, la més antiga de les quals és el molí de Fàbregues, prop d'Albanyà (957), i que en el claustre d'Elna hi ha esculpides dues portes ferrades, una amb 4 conjunts de 8 espirals i l'altra amb 4 conjunts de 4 espirals i els pica-portes respectius amb forma de sogà.

La ferramenta

La ferramenta de la porta de Sant Martí de Maçanet és una de les més completes, amb 12 grups de 8 espirals grossos acanalats. S'assembla amb les de Santa Maria de Custoja i de Serrallonga al Vallespir, encara que molt a prop, les de Santa Coloma de Cabanelles i Sant Cebrià de Torroella de Fluvià a l'Alt Empordà, les de la Trinitat de Bellpuig i Sant Feliu d'Amunt al Rosselló, les de Sant Esteve de Llanars, Sant Cristòfol de Toses i Sant Pere de Mogrony al Ripollès, les de Sant Martí de la Nou, Santa Maria de Borredà i Santa Maria de Falgars (la Pobla de Lillet) al Berguedà, les de Sant Cerní de Meranges, Sant Coloma de Ger i Sant Martí d'Odelló a la Cerdanya, i la de Sant Fruitós de Brunyola a la Selva.

La de Sant Martí del Far és incompleta. Hi ha 6 grups de 8 espirals i un de 6 i 4 tires de separació, tots acanalats.

La ferramenta de Sant Martí de Toralles és més simple. Es compon de 8 bandes horitzontals, 5 al costat esque-

re i 3 al dret. Els extrems de les bandes d'aquest batent esquerre són acabats en espirals dobles grossos. Les de la dreta només tenen espirals a l'extrem interior de la porta. Són peces de metall pla i acanalat. Aquest tipus de ferros és força freqüent a les nostres comarques i al Rosselló.

En el cas de la porta de Sant Martí de Corsavell, actualment conservada a Sant Pere d'Albanyà, cadascun dels 8 frisos —4 per batent— amb volutes és format per dues peces. La més gran té la disposició típica d'aquest tipus de jocs: una cinta ampla amb un solc central i de la qual sorgeixen a cada extrem dobles espirals cargolades en sentit oposat. L'altra peça és una cinta idèntica que només té dobles volutes en un dels costats, mentre el que toca a l'extrem del batent es doblega sobre ella mateixa per servir de frontissa, ja que agafa els perns que eren clavats al muntant. Aquest sistema, encara que amb un nombre diferent d'espirals en la cinta gran, també l'he trobat a les portes esmentades de Custoja i Serrallonga i en la de Sant Pere de Navata.

Les cintes horitzontals sense espirals també tenen un ample solc central i es dobleguen en un dels extrems per agafar el pern. Se n'observen quatre al batent dret, mentre que una cinta sembla posterior i n'han desaparegut dues.

La porta de Sant Martí de Caçà de Pelràs té dotze grups de cintes, sis per banda, amb dobles espirals petites als extrems i al mig, unes mirant

amunt i les altres mirant avall, però algunes d'aquestes centrals han desaparegut. S'assembla a la de Sant Cebrià dels Alls, que ara és a Romanya.

Les tires d'aquesta porta no tenen les típiques canaletes o nerviacions que hi ha en tots els altres conjunts comentats. Són completament planes i llises, de poc gruix i només les espires afecten una lleugera motlluració.

Aquest fet, junt amb les ferradures que acompanyen el conjunt, amb dates del segle XVII i XVIII, que es corresponen amb l'estil de la porta de pedra a la qual pertanyen, fa pensar que siguin una còpia simplificada de les ferramentes medievals, tendència que ja va remarcar Puig i Cadafalch.

Els forrellats i els panys

Són d'entre els elements que componen la porta un dels més carregats de significat, ja que és el que materialment dona entrada al temple. Per això no ha d'estranyar veure que normalment els forrellats acaben en un cap de serp, que significa el pecat, i algun pany, com el de Sant Feliu de Beuda, acaba en quatre caps de peix i té 7 cercles marcats.

Els forrellats de Sant Martí i de Corsavell i de Sant Martí de Vilarig són plens d'incisions en forma semicircular o de lluna, com les anelles que els sustenten, i acaben en un cap de serp, semblantment als de Sant Bartomeu de Pincaró, Santa Cecília de Molló, Sant Feliu de Rocabruna, Santa Maria de Custoja, Santa Anna d'Argelaguer (sense cap), Sant Sadurní de Vilavenut i Santa Maria de Pujals dels Cavallers; mentre que el de Sant Martí Sesserres, com els de Sant Pere d'Albanyà, Sant Pere de Navata, Sant Llorenç d'Espinavessa i Santa Maria d'Orfes, només en té a les anelles).

El de Sant Martí de Queixàs, que podria ser més tardà, té les anelles i la barra decorada amb cercles incisos, encara que molt gastats, semblantment als de Sant Feliu de Beuda i Sant Vicenç de Maià (només les anelles).

El de Sant Martí de Maçanet té la barra només puntejada, com els de Sant Martí d'Ollers, Sant Cebrià d'Esponellà i Sant Feliu de Beuda, i el cap és molt tosc, com el de Sant Martí de Capella-da, que té incisions en >>.

Capitell del costat esquerre de Sant Martí de Pau.

El de Sant Martí de Campmajor té incisions en ((i el cap, en comptes de blincar-se en sentit horitzontal ho fa verticalment, i s'assembla més al d'un cavall que al d'una serp, com el proper de Sant Vicenç de Falgons.

El de Sant Martí d'Ollers és sostingut per tres passadors. Els dos dels extrems són decorats amb dues línies incises que envolten el cilindre. El central, en canvi, té tres línies i entre aquests segments de circumferència motllurats amb la gúbia sobre el ferro calent i disposats horitzontalment.

El braç vertical del forrellat mostra una petita decoració en forma de soguejat als extrems, i la part superior és plena de cercles incisos iguals que els del passador. Aquestes sogues també les trobem en els de Santa Maria de Segueró i Sant Mateu de Vilademires.

El guardapany de Sant Martí de Maçanet és molt interessant, tot i que pot ser posterior. És quadrat i va protegit amb una placa ovalada que té al final un forat que sobresurt.

Els panys de Sant Martí Sesserres i Sant Martí de Queixàs tenen una placa de perfils còncaus, amb els quatre extrems acabats en rombes i rematats amb claus de cabota rodona, grossa i aplanada, la qual cosa també fa pensar que no siguin posteriors. Aquest model es repeteix a Sant Pere d'Albanyà, Sant Llorenç d'Espinavessa, Sant Vicenç de Beuda, Sant Cebrià d'Espionellà, Sant Sadurní de Vilavenut, Santa Maria de Pujals dels Cavallers i Sant Pere de Montagut, que a més és decorat.

Els picaportes

El de Sant Martí de Maçanet té tres nusos bicònics equidistants, com el de Sant Martí d'Ollers o molts altres, element que es pot interpretar com el misteri de la Trinitat, i que també es troba precisament d'una forma molt destacada a Sant Pere de la Serra, més conegut com la Trinitat de Bellpuig, i en molts altres temples. S'aguanta mitjançant una anella decorada amb dues canals incises i quatre grups de (, model idèntic a la de Santa Coloma de Cabanelles. La planxa que va clavada a la porta és rodona, però té tot el perfil retallat en forma de dents i segments de cercle alternats, com passa a Santa Coloma de Cabanelles, Santa Maria de Vilajoan i Sant Sadurní de Vilavenut, i el seu interior és decorat amb forats rodons i en /\, decoració que també es troba a Sant Cebrià d'Espionellà.

El de Sant Martí del Far també té els tres nusos. El suport té un cercle de forats rodons.

El de Sant Martí de Pau és lliu. L'anella que l'aguanta té incisions dobles en ziga-zaga, semblants a la de Sant Vicenç de Maià. El suport a la porta és també rodó, amb el perfil retallat en (i dos cercles de forats concèntrics, model que trobem també a Sant Martí de Corçavell, Sant Pere d'Albanyà, Santa Maria de Darnius, Santa Maria de Serrallonga, la Trinitat de Bellpuig, Santa Coloma de Cabanelles i Sant Sadurní de Vilavenut, entre altres.

El de Sant Martí de Campmajor és en forma de soga.

La corona de llum de Sant Martí de Vallmala

La cel·la o església de Sant Martí de Vallmala fou, com la de Sant Martí de Campmajor, una fundació del monestir de Banyoles, documentada per primera vegada el 878, i consagrada el 1019, i la seva corona de llum ha estat objecte d'un acurat estudi per Josep Ma. Llorens i Anna Jover als *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* del 1993 al qual els remeto.

Consta de tres parts: la corona, tres cordons i el sistema de subjecció. La corona té, tant entre els radis com per candelers o punxons, unes cintes planes amb dobles espirals que fan que els autors la datin del segle XII; mentre que els cordons tenen la part central torçada en forma helicoidal i el sistema de subjecció té un motiu vegetal estilitzat disposat radialment, format per tres tiges que acaben en una flor de lliri, alternades amb tres fulles lanceolades i acabades en una cabota piramidal, motius que la situen dins el segle XIV.

El frontal d'altar de Sant Martí de Puigbò

Es conserva al Museu Episcopal de Vic, on és catalogat amb el núm. 9, i ha estat estudiat per nombrosos autors, i recentment per Núria Peiris al volum X de la *Catalunya Romànica*, d'on extrec aquestes notes.

És presidit per la imatge del Pantocràtor, assegut dins una aurèola apuntada, i conté als dos costats 4 escenes de la vida del sant.

Al costat superior esquerre hi ha sant Martí en l'episodi més conegut de la seva vida: el de la partició de la seva capa amb un pobre. La vida de sant Martí fou recreada pel seu hagiògraf, Sulpici Sever. La seva història fou tanmateix recopilada per la *Llegenda àuria*, en la qual hi ha present també el moment aquí representat.

Sant Martí és representat iconogràficament, a vegades, com a legionari romà; en aquest cas va a peu o muntat sobre un cavall blanc. Així és com el veiem ara. Segons s'explica a la *Llegenda àuria*, Martí, a Pavia (Itàlia), servia en qualitat de militar amb el seu pare, tribut dels soldats, sota els cèsars Constantí i Julià. Fou a l'edat de 12 anys quan va demanar d'ésser catecu-

men. En aquest estat es trobava quan va passar l'episodi de la partició de la capa. Martí, doncs, catecumen encara no porta nimbe, lògicament. Duu una darga acabada en punta; pel damunt de la llança alça un penó triangular. Amb la seva espasa talla la capa i s'aguanta sobre el cavall amb la sella i l'estrep amb esperons. Porta, doncs, tots els atributs adients per al paper de militar que li correspon.

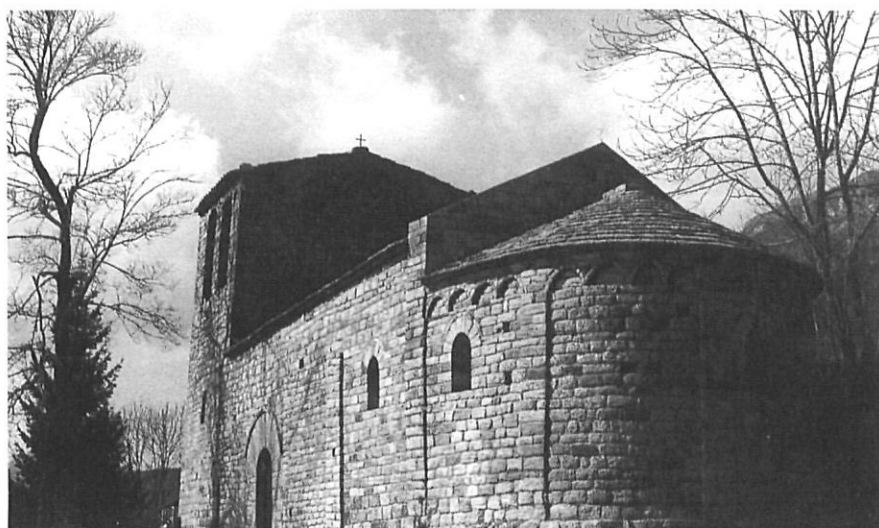
El compartiment inferior exposa el primer miracle del sant. En aquest cas veiem la resurrecció d'un catecumen que havia mort abans d'ésser batejat. Sant Martí va acompanyat d'un clergue que, com ell, duu la testa nimbada i la tonsura clerical. Ambdós personatges porten túnica i mantell a manera de casulla.

Sant Martí porta al braç dret un maniple, mentre que amb l'esquerre aixeca el jove difunt. És interessant veure com el jove mort és representat amb els ulls tancats.

A la part dreta, el compartiment superior fa al·lusió a la mort del sant. L'escena segueix una manera de fer oriental en aquest tipus de representació. El sant, millor dit, la seva ànima és aixecada sobre un llençol per dos àngels; en aquest cas, gairebé deformes i en proporció immensos, els quals creuen les seves ales per damunt l'ànima a manera de dossier. L'ànima és representada per mig cos del sant, nu i amb la testa nimbada, i amb tonsura clerical. Dessota seu, una altra vegada de mig cos, i aquest cop vestit amb ornaments sacerdotals, sant Martí sembla acomiadar amb els dos braços oberts i el cap tombat el seu esperit que s'eleva.

Dessota, en el darrer enquadrament hi ha representats els funerals del sant. El seu cos apareix ajagut en un llit, mentre, al cap i els peus, dos clergues nimbats pregunten per ell. El clergue que és al cap del llit porta un volum ritual a la mà esquerra, i amb la dreta duu una creu absolta amb mànec curt. Enmig un àngel, també de grans mides, és en actitud de venerar i protegir la santa despulla. Aquesta escena és semblant a la representada en una làpida sepulcral esculpida que, procedent de l'església de Sant Miquel de Fontfreda, es conserva en una de les capelles laterals de l'església de Sant Martí de Maçanet de Cabrenys.

Els dos compartiments, a dreta i esquerra, són separats per un fris amb

Sant Martí de Siurroca.

una inscripció plena de nexes de lletres que diu: *DANS INOPEM TERRIS MARTINVS VIVET E CELIS.*

Tot el conjunt està emmarcat amb una sanefa sinuosa a base d'ulls de col, que també es troba en la famosa portada de Ripoll.

Les escenes de la partició de la capa i de l'ascensió al cel de l'ànima del sant també apareixen en el frontal dedicat a sant Martí de la col·lecció Henri Walters a Baltimore, datat l'any 1250, mentre que en el d'Ix, a la Cerdanya francesa, només apareix la partició i en el procedent de Chia, a Osca, apareix aquesta escena i la de l'enterrament del sant.

La data de l'execució del frontal ha estat objecte de discussions. En un primer moment, les formes, o l'esperit d'execució naïf present en el frontal, mogué a pensar que aquest podia tractar-se del més antic conservat a la nostra terra.

J. Gudiol i Ricart (1956) parlà d'una obra molt arcaïtzant, però concebuda amb un criteri purament arquitectònic. Les seves línies són rígides, però molt ben proporcionades sota una fórmula esquemàtica i eficaç.

El pintor ha treballat l'antipendi amb un gran cromatisme; en primer lloc amb una variada gamma d'ocres i terrosos on predominen els vermells. Després no ha tingut cap dificultat de disposar els colors forts per damunt els cossos: el groc, el verd, el blanc. Tots els colors amb variades gradacions que intenten crear la forma dels músculs, els plecs i la decoració de la roba.

Fixant-nos en el detall, la gradació de colors crea un cert volum.

Els colors dels fons s'alternen; hi ha una contraposició cromàtica de dos a dos en diagonal. Aquesta alternança de grocs i vermells col·labora altrament amb la simetria i l'equilibri del total del conjunt.

Segons Cook i Gudiol i Pijoan l'any 1950, l'obra de Puigbò fou executada al taller de Ripoll; en un moment en què les formes lliures dels miniaturistes començaven a alterar la lògica estructural derivada dels frescs afiliats al corrent italo-bizantí. Hi ha, a més, un parentiu evident (segons els autors) amb dos àngels o arcàngels laterals del que fou l'altar de Sant Joan de Mataplana, prop de Puigbò, per la qual cosa el situen entre les obres avançades del segle XII.

J. Ainaud, que situa el frontal entre les obres amb influència rossel·lonesa, el data del tercer quart del segle XII, i hi veu, com en el de Durro, una manera de fer popular enfront d'una fórmula de major qualitat representada pels frontals d'Esquius, el de la Seu d'Urgell i el baldaquí de Ribes.

L'església de Sant Martí de Toralles conserva a la finestra del costat de migdia restes de pintura romànica, però haurem d'anar a la comarca veïna del Vallespir per trobar el magnífic conjunt de pintures de Sant Martí del Fenollar o a Andorra, on hi ha les de Sant Martí de la Cortinada.

Joan Fort i Olivella
és historiador.